

Эргим уруглар!

2009 чылдың бирги чартыында “Сылдысчыгаш” солуннуң чагыдылгазы чоруп турар. Ынак солунуңарны чагыдып алырын утпалар! Чагыдылганың 6 айда өртээ — 164 рубль 52 коп. Өг-бүле бүрүзү “Сылдысчыгаш” солунну хөйү-биле чагыдып алыр дээш идепкейлиг ажылдаарынче силерни кыйгырдывыс!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УРУГЛАР СОЛУНУ

СЫЛДЫСЧЫГАШ

№ 45
(2908)

Ноябрь
11
вторник

2008
ЧЫЛ

1945 чылдың март 1-де үндезилеттинген.
1990 чылдың февраль 1-де катап тургустунган.

Хүнүн үнүри: 8.04; ажары: 16.22
Хүн дуртукун узук: 6.18
Айнык үнүри: 15.12
Ажары: 5.14

Солун вторник санында үнөр.
Садар өртээ дугуржулга езугаар.

Октябрь 14-18 хүннеринде тыва тоолчуларның, чеченнериниң, ыраажыларның IX чыгыш болуп эрткен. Аңаа илеткел кылганнарның бирээзи, эртем ажылдакчызы, дыл эртемнериниң кандидаты Зоя Байыровна Самданниң илеткелин кысказы-биле бөгүн парладывыс.

И.Чукасовго

ТЫВА ААС ЧОГААЛЫНЫҢ АМГЫ БАЙДАЛЫ

Тоолчуларның, чечен-мергеннериниң болгаш ыраажыларның чыгыш эрттирер чаагай чаңчылды ТГПИ-нин бо чылын катап эгелээни эртем ажылдакчыларының чоң-биле харылзаанын чаартып, ол харылзааны амгы үениң негедделери-биле дүүштүр сайгарып көөрүнүң аргазын берип турар. 2008 чылды Россияда өг-бүле чылы, Тывада Хөөмей чылы кылдыр чарлаан турда, чоңуң чыгыш эрттирер турарывыс дээрге Тыва Чазактың социал-политика талазы-биле чорудуп турар ажылынга бистиң институттуң кирип турар үлүг-хуузу болур.

Оон аңгыда, бо чылын тыва литератураның классиги, С.А.Сарыг-оолдун төрүтүнгенинден бээр 100 чыл оюн демдеглер турарывыс бөгүн борта айтыр апаар бис. Ол бодунуң чечен чогаалче оруун аас чогаалындан эгелеп алгаш, профессионал чогаалдың бединге чедир сайзыраткан. С.А.Сарыг-оол чүгле улустун ынак чогаалчызы эвес, а харын чоңуң аасчогаалын эн-не баштай чыып, ном кылдыр үндүрүп эгелээни кижилерниң бирээзи. Ол 1947-1952 чылдарда эртем-шинчилел институтунга чогаал килдин эргелекчилеп турган. Аас чогаалының бүгү чыыкчыларының болгаш шинчилекчилериниң мурундан оон чыык адынга мөгөйдивис.

Тыва Россияны составына 1944 чылда бактаап

киргениниң соонда 63 чыл дургузунда тоолчуларның 8 чыгыш эрттирген. Баштайгы чыыш 1953 чылда, 55 чыл бурунгаар болган. Ийи дугаары — 1962 чылда, III — 1969 чылда Чадаанага, IV — 1972 чылда, V — 1975 чылда, VI — 1982 чылда болган, VII — 1989 чылда, а VIII чыыш 1990 чылда эрткен.

Институттун ол чылдарда удуртукчулары Н.А. Сердобов, О.А.Делгер-оол, Ю.Л.Аранчын, Д.А.Монгуш ол чыыштарны организастан эрттирген. Чыышты эрттиреринге боттарының үлүг-хуузу Тываның интеллигенциясы кириген. Оларга аас чогаалының идепкейлиг чыыкчылары болгаш шинчилекчилери чогаал эртемденери А.К.Кал-

(Уланчызы 2-ги арында)

Таныжыңар:

АЧЫТЫ СААЯ

Эгезинден тура-ла бодунуң англи дылга таныштырылганын эгелээш, “Бора-Дайым” деп танцыны тулган чараш тепкеш, сценага хостуг алдынып билири-биле өскелерден ылгалып үнүп келген “Эрнин эрзи-2008” шоу-конкурстун тиелекчизи Ачыты Саая Сукпак школазының 2-ги класында өөренип турар. Ачазы Дайынчы Каракаевич республиканың агролицейинде, авазы Алдын-Кыс Дартановна Сукпак школазында башкылап турар. Улуг акызы Адыгжы Владивосток хоорайда шериг хүлээлгезин эрттирер турар. Ортун угбазы Шеңне Томск хоорайда студент. Ачыты өг-бүлелинде уругларның хеймери.

Ол садикке тургаш-ла “Эдегей” танцы ансамблинде барып эгелээн. Август айда Бүгү Россияның “Океан” уруглар төвүнче “Эдегей” ансамбль-биле кадды дыштангаш келген. Москва хоорайга Шагаа байырлалыга база киришкен. Школада өөредилгези эки. Авазы мөге Ондарлар уктуг болгаш ийикпе, Ачыты хүрежиринге база сонургалдыг. Амдызында хары бичии болгаш хүреш секциязынче барбайн турар. Ынчалза-даа ачазы Дайынчы Каракаевич оглун чоорту хүрештирер сорулгалыг.

Урана Монгуш. Авторнуң тырттырган чуруу.

ТООЛААР-ААА АААДАА КЕЛДИ

Эргим уруглар! Силер, “Сылдысчыгаштың” чагыдып алыкчылары, бөгүн холуңарда солунуң чаа үндүрүлгезин тудуп алган номчуп туру силер. Үндүрүлгени долгузу-биле тыва чоңуң аас чогаалынга турсаааттывыс.

Бурун өгбелериавис хостуг целе-

ринде тывызыктажырынга, кожумактажырынга, ырлаарынга болгаш узун дүпелерде тоолдажырынга аажок ынак чорааннар. А бис оларның салгалдары бис. Бөгүн бистиң өг-бүлелисте тоолдар аалдап келди. Оларны кичээнгеилги номчуп көрүңерем. ШЫЯАН АМ!

ТЫВА ААС ЧОГААЛЫНЫҢ АМГЫ БАЙДАЛЫ

(Уланчызы, Эгези 1-ги арында)

эл. Д.С.Куулар, М.А.Халдан, О.К.Дарыма, Ч.Ч.Куулар, Г.О.Туденов, М.П.Таринцева, С.М.Орус-оол, уран чүүл шинчилекчилери З.К.Кыргыс, В.Ю.Сүзүкей, А.К.Күжүгет, Б.К.Бүдүп, дыл эртеменнери Ш.Ч.Сат, А.Ч.Кунаа, Д.А.Монгуш, З.Б.Чадамба, Б.С.Сонам, чогаалчылар С.А.Сарыг-оол, М.Б.Кенин-Лопсан, К.Тоюн, Ч.Ч.Чап, А.Д.Арапчор дээш, оон-даа өскелер хамааржыр.

улустун бурунгу чүдүлгелиг кижилеринин аас чогаалының күөсөдүкчилери база кирип турар. Республика чергелиг "XX чүс чылда Тыванын алдарлыг кижилери" деп Алдын дептерже эн-не сураглыг тоолчулар — Түдүш Баазанай, Ч.Х.Ч. Ооржак, М.Н. Ооржак, хөөмейжилер — Кара-Сал Дембирелович Ак-оол, Хунаштаар-оол Сүрүн-оолович Ооржак оларнын аттарын киригенин бөгүн чоргаарал-биле демдеглээр апаар бис.

IX чыыштың чамдык киржикчилери Моолдун Саңгал сумуздан келген тывалар-биле.

Ол чыыштарнын үезинде чыгынган материалдарнын сөзүглелдери, үн бижимелдери, чуруктар институтун аас чогаал фондузунда шыгжаттынып чыдар. Бөгүгү чизе-биле ында 2212 дептерден тургустунган 309 том бижимелдер, 898 пленка, кас-сета үн бижидилгелери, 1221 чурук шыгжаттыганын.

1947 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир институт тыва болгаш орус дылдарга аас чогаалынын 50 ажыг чыындыларын чырыкче парлап үндүргөн. 1980 чылдың эгезинден тура, аас чогаалын 2 сериянын шугуму-биле үндүрүп эгелээш бис. Бирээзи Тыванын ном үндүрер черин таварыштыр "Тыва аас чогаалынын турскаалдары" деп серияга 20 хире. Өскези Новосибирскинин "Эртең" деп ном үндүрер черин таварыштыр "Сибирь болгаш Ырак-кы Чөөн чүк улустарынын аас чогаалынын турскаалдары" деп 60 томнуг академиктик серияга — 4 тыва томнуг 2-зи үнгөн.

Үстүнде адаанывыс чыыштар, номнар болгаш чыгынган материалдар 1940 чылдардан 1980 чылдарга чедир тыва аас чогаалынын шапкын сайзырап турганын херечилеп турар.

Тыванын хөй-хөй сураглыг тоолчуларынын, чечен-мергеннеринин, ыраажыларнын, хөөмейжилеринин аттарын маңаа бижири болза, дыка хөй үе негеттинер. Оларнын аразында орус

Сөөлгү чыыштан бээр 17 чыл эрткен. Ол үениң дургунда бистин амыдыралывыска хөй-ле өскерилгелер болуп каапкан: төрө херээ андарлып, нигитилеп тургузуу солушкан, демократияның эге чадазы хевирлеттинип, чаа үениң электроннуг технологиязы шапкыны-биле көгжүп эгелээш. Бо бүгү өскерилгелер чонунун угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге эргилденип салдары чайлаш чок чедирген болгаш ам-даа чедирип турар болбайн аан. Ынчанга XXI чүс чылдың эгезинде чоннун үзел бода-лында, сагыш-сеткилинде кандыг-кандыг өскерилгелер болуп турарын билип алыры, оон аас чогаалынын амгы байдалын шинчилээри — тыва эртеменнеринин чылдыры болбас чугула болгаш харысалгалыг хүлээлгези.

Тоолчуларнын болгаш ыраажыларнын IX чыыжын эртем езу-биле шынарлыг эрттирер сорулга-биле ТГШИ чайгы сезонда Тыванын бүгү кожуун, сумуларынче шилинге экспедицияларын организастаан: ооң иштинде 5 улуг экспедицияны мурнуу-барыын кожууннарже — Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик; мурнуу кожууннарже — Танды, Тес-Хем, Эрзин; төп кожууннарже — Улуг-Хем, Чаа-Хөл; сонгу-барыын кожууннарже — Бай-Тайга, Барыын-Хемчик база мурнуу-чөөн кожуун Тере-Хөлче чоруткан. База

(Уланчызы 3-кү арында)

Моолдун Саңгал

Шыяан ам, араатан дайзыннар эът чиир эрге чок бооп, арзылан-парларнын азыг-диштери турлуп чаштап, алдын делегейин хөрзүнүгө ачылыг төрө доктаап, шаг төрө өскерлип, шарайын шажын өрттенип турар шагда чүвеч-даа иргин ам.

Арзайтынын ары чарындан адырланып үнгөш, өлчейтинин өвүр чарындан өөштөнип үнгөш, делегейини дешпилдир аккан, дарган кижит таптап каан ыш-каш, уран уруг угулзалап каан ыш-каш, узун ак-көк Улуг-Хемнин унунда даспы көк хаялар-биле кашпалдандыр аккан, хамык чоннун чайлаа болган, хараачыгай куштуң уязы болган, эне-релдиг, байырымныг, эргинелиг, байлактыг Каа-Хем биле Бии-Хемнин белдиринден бойдустуг делегейге бодарап көрбээн, будук бүгүдээзи чигир, чимистиг, дазыл бүгүдээзи далган, тараалыг, өртөмчейиниң үнүш-бойдузунга үрелиг, ачылыг Агар-Сандан ыяш бодарап үнген-даа чүвеч иргин эвеспээ!

Ам-даа чүзү боор чүвеч ийик, бие-эки Агар-Сандан ыяштың чигир, чимистиг, айдызалдыг, ангаралдыг чаагай чыды үстүнче үжен хонуп четпес, адаан-че алдан хонуп четпес делгем улуг девискээрниң аң-мен амытаннарнын аксы-думчуу, өкпе-чүрээнге тоннуп чедип турар бооп-тур эвеспе.

Хамык аң-мең амытаннар: чүү мындыг магаалыг чаагай амдан чыт болду бо? Моон ачы-буянынга даянып, чигир, чимизин четтирип болуру кандыг ирги дишкеш: оон-моон кызыл үер дег кыйбыңайнып, байыр-наадым болган ыш-каш ырлыг-шоорлуг кээп турган-даа чүвеч иргин.

Хамык амытан чыгып кээрге, Агар-Сандан ыяш узун чаагай холун сунуп, хүннээрке чаагай хүлүмзүрүп көргөш, ыткыр мерген үнү-биле ырлай аарак чарлык бооп туруп тур оо:

— Мээң чигир, чимизимни силернин чиринер-даа албан, мээң ачы-күжүмге силернин даанырынар-даа албан: мен болза силер бүгүдээзиниң түмен чылда түрзүн түрзүңерден төккен деринер, аккан ханыңардан түрлүг, күштүг килеңи-ңерден төрүттүңен, ажыл-ла кылыр амытанга ачы-буяным үстүп, соглуп болбас Агар-Сандан ыяш мен!

— Ындыг болза-даа силернин араңарда мээң ачы-күжүмнү көрбөстөр-даа бар, мээң чигир, чимизимниң чивестер-даа бар. Кымынарыл ол? Чырык хүн алдынга ажал-үүле-даа кылбас, ачы-буян-даа сагынмас, дөмей-ле кады төрүттүнүп келген кожа-холбаа, аймак-хөлбээ өөрүн ыялап базымчалап тудуп

АГАР - САНДАН ЫЯШ

чип чоруур эът чиир, хан ижер кара-маңгыс араатаннар ол деп билип алынар. Силер оларны билерден артык билер, көөрдөн артык көргөн-даа силер. Олар мээң ачы-күжүм көрүп, чигир-чимизимни чиир байтыгай харын оларны бо делегей кырындан чемиш тып чиир эргезин кызыгаарлаан номнал, дүрүмнү чарлаалынар! — деп, хову сыңмаажа хорадап кыйгырып, арга сыңмаажа ажынып кыйгырып-даа турган чүвеч иргин эвеспе.

Аастыг-диштиг араатаннарда одура ойттадып, кезе хемдидип, амыр-чыргал чок чораан амытаннар Агар-Сандан ыяштың ол чарлыгын дыңнааш, каттырбаан каткызын каттыржып, хая-дажы алдын-мөңгүн кылдыр эзилгиче каттыржып, өөрбээн өөрүшкүзүн өөрүп, өлөң-сиген өктереп үнүп чечектелгиче өөрүп туруп-турлар эвеспе!

Шак оон ам чүзү боор чүвеч ийик, демги дүктүгүнү дүгү-биле чип, ханныг-ны ханы-биле чип чораан мангыс араатаннар: адыг, бөрү, арзылан, ары, чыландан эгелээш угаан медерелин оскунуп, ужу-бажын сугар чер тыппай, малгаштыг-малгаштыг чөлүгө бидирткандыр багын борап, шириктиг-шириктиг черлерге сидирткандыр хирин борап, карактарын хавыйтыр ыглажып, дыргактарын дыралдыр маңнажып, дойлуп тургулаан дижир чүвеч ыянаан.

Амыраан, хосталган амытан бүгүдээ амданныг чаагай чигир-чимизин чип, амыр-тайбың чуртталгазын чурттап, ачылыг-буянын Агар-Сандан ыяштың үрелиг чаагай дазылын улам-на быжыглап, хөрзүннеп, сугтарып, таанышпаан боттары таныжып, көрүшпээн боттары көржүп, уядан уран уяны тудуп, хоргадан уран кода-балгалын тудуп эгелеп-даа турган чүвеч иргин ам.

Араатан дайзыннар амыдыраар арга чок бооп, хозавас улуг хырыннары хозап, туразында чуура дайнаар чуурга безин тывылбас болуп, өлүрү өлүп, кырлыры кырлып эгелээш.

Арга ядарап, адактың соонда Агар-Сандан ыяшты дазыл-дамырындан одура ызырып узуткаар дээш, дүнө-хүндүс оорлап, келеп, каш чүгүнден, каш удаа халдап келген.

Та чежеге, та кажыга сүмележип, сүлчээлежип, келеп, сүржүп келген чүвеч ийик, күш-шыдалын кадып алгаш, күчүлүг, шыдалдыг аң-мең амытан дээр-ниң шырайын тыртып, дедирлендир бүргөп хорадап, кудайның шырайын тыртып, күшкүлдүр бүргөп хорадааш, демирдолугулаштыр чаап, оттуг чангыын чажырадыр дүжүрүп, чылан чылгаар шыгы чок кылдыр, өрге чылгаар өлү чок кылдыр узуткап каап-тыр оо!

АВА ЧОКТА ЧУРТТАЛГА ЧОК

Бир-ле черге Койгунак чурттап чораан. Бир хүн Койгунак авазыңа хоптааш, мынча дээн:

— Мен сенээ ынак эвес мен! Сени “айы” дивес мен.

Авазы мунгарааш, аргаже чорупкан. А оларга ийи Бөрү оолдары чурттап турган. Оларның авазы чок. Ава чокта оларга дыка багай болган.

Бир катап Бөрү оолдары хараган арганын ыглажып органнар:

— Кайыын ава тып алып бис? — деп, биргизи айтырган.

— Диисти ава кылып алып бис бе? — деп, ийигизи айтырган.

— Азы Инекти.

— Азы Койгунну.

Ол сестерни Койгунактың авазы дыңнап кааш чугаалаан:

— Мен силерниң аванар болуйн бе? Бөрү оолдары аажок өөрөннөр. Чаа авазын Бөрүжүгөштер бажынынче алгарганнар. А оларның бажыны дыка хирлиг болган. Авазы бажыны аштап арыглааш, Бөрүжүгөштерни чылыг сугга чүп эгелзэн. Эгезинде олар чунуксавайн турган, сөөлүндө оларга дыка эки болган.

— Авай! Авай, ам-даа бичии чувут! — деп, Бөрүжүгөштер алгырып турганнар. Бичалдыр-ла Койгунактын авазы еларның-биле чурттап эгелзэн. А Койгунак авазы чокта бергедеп турар. Ава чокта соок, ава чокта аштанчыг, ава чокта дыка чалгааранчыг.

Койгунак мерген угаанныг өске Койгунга чедергеш:

— Койгун, мен авамны хомудадып-кан мен. Авам менден чорупту — деп-тир.

— Кайыын аваның дилээр бис? Авазын хомудатпас чоор! Бо үгүден ай-

тырып көрээл.

Үгүге чедергеш, айтырганнар:

— Үгү, Койгунактың авазын көрдүң бе?

— Көрбөдүм — деп, харылап тур.

Бичалда-даа дыңнадым, Койгунактың авазы аргада Бөрүжүгөштерниң бажынында чурттап турар деп.

А аргада үш Бөрүжүгөштер бажыны турган. Биргизинге Койгунак биле Койгун чедергеш, бажында хирлиг аяктар чугбаан болган.

— Чок, мээң авам мында чурттавайн турар — деп, Койгунак чугаалаан.

Ийи дугаар бажыңа чедергеш көөрге, база-ла бажында хирлиг, аяктарын чугбаан.

— Мында база мээң авам чурттавайн турар — дээн.

Үшкү бажыңа чедергеш, бажың ишти арыг. Стол мурунда Бөрүжүгөштер арыг, хөглүг олдурганнар. Чемин хайындырып каан турган.

— Мында мээң авам чурттап турар! — деп, Койгунак алгырган.

Эжикти Койгунак соктаптарга, авазы үнүп келген. Койгунак куду көргөш, буруузуң миннип эгелзэн:

— Авай, буруулуг болдум! Ам кажан-даа ыңчанмас мен, чүгүле менден өскээр чорба!

— Авай, бисти кагба! — деп, Бөрүжүгөштер ыглап эгелзэннөр.

Авазы боданы берген, чүңү канчаарын аайын тыппаан.

— Мынчаар болза эки — деп, Койгун чугаалаан. — Бөрүжүгөштерни база кагбас, шупту чаңгыс өг-бүлө болуп чурттаалыңар.

Шак ыңчалдыр олар эң-найралдыг өг-бүлө бооп чурттап бергеннер-дир, оо!

**Тоолду Эйлиг-Хем ортумаңа шко-
лазының 7-ги класының өөреникчизи
Арылана ДЫРЫШ-ООЛ ыткан.**

Элчиген - купакты хаан

Тываның хүн үнер чүгүңге каржы, диринг кижиниң ханыга көкпес Элчиген-Кулакты хаан чурттап чораан. Ол хөй-ле аныяк болгаш шевер оолдар тынынга четкен.

Бир-ле катап чаңгыс оолдуг, соондан төрөөн чүвези чок, кара чаңгыс кадайынын оглун хаан келдирткен-дир эвеспе. Иези оглунга курут бергеш, чагып-тыр оо.

— Хаан бажынын дүгүн чүлүдөр боор, оглум, курутту аажок амдананып чиир сен.

Хаанга оол чедергеш, шынап-ла ол:

— Бажымның дүгүн чүлүп бер — дээн.

Оол-даа хаанның бажынын дүгүн чүлүп эгелээр-тир эвеспе. Каш дүк кескеш-ле, ол хойундан курудун уштуп алгаш, чип каап турган иргин.

Хаан:

— Чүңү-ле чип, дайынып туруп бердин, оол, дүрген мени шеверлеп каг — деп шыжыгып орган.

Оол:

— Мен аажок амданныг курут чип тур мен, хааным, бо куруттан амзап көрүңерден — деп-тир.

Хаан курутту чиирге, шынап-ла дыка амданныг болган.

— Бо курутту чүдөн кылганың? — деп, хаан оолдан айтырган.

Оол тургаш:

— Мээң авамның эмининг сүдүндөн кылган курут-тур ийин — деп харылаан.

Хаан оолду салып чорудар ужурга таварышкан. Иезиниң сүдүндөн кылган курудун чирткен оолду хаан:

— Мээң кулаамны кымга-даа мыттап болбас! — деп чагып-тыр эвеспе.

Оол-даа “Элчиген кулаан чажырып, кижилер өлүрүп турар хаанны бүгү-ле диринг чүвө бурузүңге чар тарадыр” деп бодап алган.

Оол-даа өрге үңгүрүңге чедергеш: “Бистин хааныстың кулаа элчигенниң дег” дей каапкаш, хашып чорупкан.

Оон сугга эштип тургаш база-ла: “Бистин хааныстың кулаа элчигенниң дег” деп алгырган.

Бир-ле хүн хаан ордузун долгандыр селгүүстөп чорурга, өргөлөр үңгүрлеринден үңгөш-ле: “Чик-чик, бистин хааныстың кулаа элчигенниң дег” — дээш, үңгүрүңге кире маннажыр бооп-тур. Кодан долгандыр ужар дээлдинген база-ла: “Хааныстың кулаа элчигенниң дег” — деп ужул турар бооп-тур.

Хөлдүн балык-байланы савазынга сың-мастап, өөр-өөрү, улуг-биче чокка дүвүрөп хөлзээрге, хөлдүн суу кургаг черже чаттылып эгелзэн-дир. Хаан ордузунче суг чоокшулаарга, девидээш, бөргүнүн уштунуп чаштай бергенин-даа эскербээн. Чүгүле элчиген кулаа дел-бинээр маннап, “Муруну чүкте бедик танды кайда сен” дээш караш-ла дээн дижир. Ол та-варылга соонда тус черниң чурттакчылары ол бедик тандыны Хаан-Тайга, а хемин Эми дап адай берген.

Сереңмаа ХОМУШКУ ыткан.

Кунгуртук суур.

ТЫВА ААС ЧОГААЛЫНЫҢ АМГЫ БАЙДАПЫ

(Уланчызы, эгези 1-ги,
2-ги арынарда)

ол ышкаш арткан кожуун-нарге улуг эвес бөлүк четкеш келген.

Тыва аас чогаалының бөгүңгү сайзыралында көскү өскерлишкиннер болуп турары билдинген; бурунгуңу маадырлыг, хуулгаазын тоолдары, мифтери, тоолчур-гу чугаалар дээн хевирлиг чогаалдар барык чидип бар чыдар; алгыш-йөрээлдерни, чалбарыгларны, макталдарны билир кижилерниң саны база эвээржээн; кыска тоолдар, төөгү чугаалар, тывызык,

даа өске чаагай мөзү-шынар-лары-дыр.

Бо чыышка бир онза-гайлап демделээр болуш-кун чүл дээрге, Мөңгүн-Тай-ганың сураглыг тоолчулары-ның бирээзи, Тыва АССР-нин културазынын алдар-лыг ажалдакчызы С.Ч. Сам-буунун бо чылын төчүтүң-генинден бээр 100 чыл ою бо-луп турар. Ынчангаш чыыш үезинде оон дугайында сак-тыышкынны кылырвыс чайгаар негеттинип турган.

Моолдун Сенгел суму-зунче институттун 2002 база 2007 чылдарда организастан

Моолдун Сенгел сумуздан келген чеченнерниң,
тоолчуларның Арат шолунге тураскаалга
тырттырган чургуу.

үлегер домак, ыры-кожамык күүседикчилери амдызында харын элзэн бар болуп турар. Аас чогаалының чечен-мер-ген тургузуу, байлак дылы ут-тундуруп бар чыдар, күүсе-дикчилер аас чогаалының чингине үлегер-майыын ут-туп, кандыг-бир сюжетти бөдүүн чугаа дылы-биле тай-йылбырлаары колдап турары дүвүренич.

Нийтизи-биле тыва аас чогаалының бөгүңгү күүсе-дикчилерин дараазында сал-гал-бөлүктөргө үзүп болур: бурунгуңу мерген угаанныг чечен-мергеннери, тоолчу өг-белериниң чечен-мерген дыл-дыг дорт салгалы; коммунист-тик партия үезиниң чечен сөс-түг суртаалчылары; репрес-сия үезиниң хомудан сеткил-динг, чечен сөстүг төлдери; “эде тургузуушкун” үезиниң чеченнери-импровизаторла-ры; амгы үениң чогаалдыкчы ном салдарын алганнар...

Экспедициялар үезинде амгы үениң тоолчуларының бодун алырындан ылгалып турар онзагай талаларын база эскердивис. Олар өгбе-лериниң эң-не ыдыктыг чараш езу-чанчылдарын кол нургу-лайында ам-даа сагып чоруу-ру өөрүнчүг. Ол болза, олар-ның биче сеткилдин, хүнду-лээчели, төрзөн черинге, ажи-төлүңге, дөргүл-төрелинге ынаа; бойдуска, мал-мага-нынга хумагалы дээш, оон-

экспедицияларының үезинде шилип тып алганымыс тың чеченнерни бо чыышче чалап алганымыска улуг өөрүп тур-ган бис. Улуг назылыг өгбе-лериниң “Улуг Тываны, төрөл чонувусту диринг чорааш көр-ген болза” деп күзелин бот-тандырып дээш кыстыгыс.

IX чыыштың кол сорул-газы чүл дээрге, ол болза ТГШИ-ниң фондуларын аас чогаал, хөгжүм, езу-чанчыл-дар-биле долдуруу. Чыыш-тың база бир чугула сорул-газы — “Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустары-нын аас чогаалының турас-каалдары” деп 60 томугу ака-демиктиг серияда кирип ту-рар “Тыва улустун алгыш-йөрээлдерин болгаш ырлары” деп IV тыва томунга немелде материалдарны чыып бижип алыры. Бо дээрге тыва аас чогаалының бүгү делегейге та-раарына чогулмалыг эртем төлөвиледи-дир.

Чидип бар чыдар аас чогаалын кадагалап артты-рары амгы үениң кижилерин-ге ындыг-ла чугула болгаш ажалдыг бе инчеш деп айты-рыг тургустунуп кээп болур.

Ийе, чугула, харын-даа мурункузундан артык чугула. Чүгү дээрге, амгы үениң ши-лык хөгжүлдезиниң салдары-биле Тывада, бүдүн делегей-де-биле бир дөмей, чонуну аас чогаалының чоорту өс-
(Уланчызы 4-кү арында)

ТЫВА ААС ЧОГААПЫНЫҢ, АМГЫ БАЙДАПЫ

(Тончүзү, эгези 1-ги, 2-ши, 3-кү арыннарда).

керлиринин, харын-даа чидеринин барымдаалары тургустунуп келген.

Чаа үенин садыг-сайгарылга рынок харылзаала-

талаалыг культураларынын эптежилгези-биле Россия күштүг болгаш бажыг күрүне болурунун магадылалын ап турар. Бойдушту хөй өнүг чөлээш-солангы канчаар каастаар-дыр, ол ышкаш ян-

IX-ку чыыштын бөлүк киржикчилери Чазак бажынынын даштында

ры калбарып эгелээн үезинде чоннун сагыш-сеткил культуразын, оон сүлдө-сүзүн калыкалап арттыары кажангызындан-даа артык чугула айтырылганын бирээзи болур. Чүгө дээрге, күрүненни бажыг болуру бир дугаарында, чоннун угаан-медерелинин, сагыш-сеткилдинин бедик сайзыралындан дорт хаммааржыр.

Россиянын эртемденнеринин түнүзүн-биле алырга, чоннун үзел-бодал болгаш мөзү-шынарынны бедик сай-

зы-бүрү чоннарнын хөй талаалыг культуразы күрүненни байыдар болгаш бажыглаар.

Улустун ырлары, кожамыктары, тоолдары, мифтери, тоолчургу чугаалары амгы үеде уран чүүл коллективтеринин репертуарынче ыры, танчы, шин чогаалы бооп кирип, чаа, езу-биле чогааттынып, оларнын чингине тыва арнын көргүзүп, делегей улустарынын культуразын байылып турар.

Чондан үнгөн бир чогаалдын чингине аас чогаа-

Эртемден Зоя Самдан Моолдун Сенгел сумуздан келген тоолчулар-биле.

зыралы бирги черге турар ужурлуг. Оон соонда күрүненни бодунун национал тургузуун бадыткап шыдаары, политиканын шынары, чүгө оон соонда материалдыг күжү турар. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, нинитиледин мөзү-шынарын болгаш сагыш-сеткилдинин байдалынын дугайында сагыш чо-ваашкын оон материалдыг чаагай чоруунун дугайында сагыш салышкыннын мурнунга турар болза, чүгле ынчан Россияга хөй ажы-төл төрүттүнөр деп, эртемденнер санап турар.

Янзы-бүрү улуг-биче лек эргелиг чоннарнын хөй

лындан амгы үениң уран чүүлүгө хуулгаазын сайзыралын чижек кылдыр алылынар. “Чыраа-Хоор аъттыг Чычыынак-Мөгө” деп тоолчургу чугааны 1988 чылда сураглыг тоолчу А.Ы.Чулдум-оолдун эн-не долу вариантызын бижиткен турган бис. Ол тоолчургу чугаа сураглыг “Хүн-Хүртү” ансамблинин күүсөлдөзүндө “Чыраа-Хоор” деп бүгүдөгө билдингир ыры бооп хуула берген.

Зоя САМДАН,
ТГШИ-ниң башкарыкчы
эртем ажилдакчызы, филология эртемнеринин кандидаты.

Энениң йөрээли

Өпей ыры

ДҮРГЕН ӨЗЕМ, ХЕҢЗИГБЕЙМ

Кылдырыктыг карактарлыг,
Кырдан шевер думчуктагытыг,
Эмчигирзиг эриннери
“Эне” мени дөзөп алган.

Каттыраңнаан хүлүмзүрүү
Хаяаланган херел чыры,
Чулчурткайнып, шулурткайнып,
Чугааланыр хеңзигбейм.
Ада-нең чоргаары бооп,
Дузаң кадып, мөгө болуп,
Дүрген өзем, дүктүг караам.

Ранса ХОВАЛЫГ, эне.

Дириг амытан дугайында миф

ЧЕЛЭЭШ КЫРЛААН СЫЫН

Бии-Хемде Сыын-Тайганын Ортаа Көк-Бутка бир анчы аңнап чораан. Даг ажылдыр кезек кара булут үнүп келгеш, чаыстай каапкаш, чеди өңнүг чөлээш тыртыпкан. Чөлээштин бир ужу анчынын олурган черинин баарында Каран-

Чигжит Менгий-оолович Маады (1917 ч.) Туранга 1987 ч. март 18-те бижиткен, т. 281, х. 2082, а.9.

Чоннун чечени

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

1. Октаргайның иези — хүн.
Кижиниң иези — чер.

2. Сектилге ак херек,
Ажылга шынар херек.

3. Ыштыг-даа бол, өө эки.
Ырак-даа бол, эжи эки.

4. Бодун кижизидер дизе,
боданыр херек.

ТЫВЫЦАРАМ, УРУГЛАР?

1. Дөрт хуулар чеченим,
он ийи хеңчектиг.

2. Сен ыңай олур,
мен сээң орнунга олурайн.

3. Узун кудуруун ал,
улуг кулаам салырым ол.

Тывызыктарнын баажызы:
бойдушта

БОДАЛДАР ОЮНУ

Делегейде үш дудуу?
— Дээрниң баганазы чок.

— Черниң куру чок.
— Далай-Сугнуң бышкызы чок.

Назыда үш ак?
— Аныяанда джи ак.

— Кыраанда бажы ак.
— Өлүрге сөөгү ак.

Тывызыктарнын харыызы:
вөө илгэр э. хуулуоо нлннлх өшлө нлү 2. илчэ 1

СЫЛДЫСЧЫГАШ

“Океан-97” Бүгү Россия фестивалының дипломанты,
“Чонар-даш-2004” республика конкурсуунун лауреады, Россия Журналистер Эвилелинин дипломанты.

Тургузукчузу:

Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар талазы-биле яамы.

Кол редактор Александр ШОЮН

Редакциянын адреси: 667000, Тыва Республика,
Кызыл, Красноармейская кудумчузу, 100. Парла-
га бажыны, 4-ку казт, кибиңеттер 75, 76, 77, 79.

ФАКС 8(394) 22-2-06-17. Телефоннары: Кол
редакторуң — 2-06-17. Секретарь — 3-17-90.
Килдистер — 3-17-87. Бухгалтериянын — 3-17-90.

Индексиз 10013.

Тираж 3821 экз.

Чагыр №140.

Хырылган болгаш массалыг коммуникация талазы-биле
Федералдыг албанын Тывада хайгаарал эргелелинге
солунуп бүрүткүзи. Херечилери — ПИ № ТУ 17 - 00005.
Солуну ТР-ниң “Тывааңааграф” куруениң унитарлыг
бүдүрүлгезинге апаргаш. (Кызыл, Шетинкина-Крышченко).
Парлаагаже дужаары: график суугар понедельникте
10 шакта. Херек кырында понедельникте 9.00 шакта.

Редакция бижимел чүүдөргө, ырттырган, ху-
ран чуруктарга, шүүк болгаш проза чогаалдары-
га сайгарылга кылбас болгаш оларны эзеринге асыр-
эгитпес, авторлар-биле чагаалжылга чорутас.
Солуну РФ-тиң парламга болгаш массалыг
коммуникация херектеринин талазы-биле Ага-
типелинин дөткимчези-биле үндүрүп турар.